

2019-09-23

Birka – köpstad eller ö med björkskog?

Av Bertil Daggfeldt

”Namnet (på 800-talet *Birca*) är enligt vanlig mening en latinisering av Björkö.” (Nationalencyklopedin, band 2, s.591).

Björk är sedan länge ett mycket vanligt träd i nuvarande Sverige. Därför är ortnamn som bildats med ’björk’ inte idealiska som särskiljande, terrängbeskrivande namn. Med tanke på Birkas karaktär och funktion är det inte heller troligt att staden Birka skulle burit namnet *Björkö* eller att bebyggelsens namn skulle ha någonting med trädslaget björk att göra. Pollenanalyser i orörda skikt i och utanför Birka visar hur vegetationen utvecklats och hur människan inverkat på miljön (Karlsson 1997 och Jan Risberg m.fl.: 2002). Björkö i Mälaren hade betats av boskap under minst 700 år innan utvecklingen till hamn- och handelsstad började på allvar. Björk och framförallt tall hade under den långa perioden fått lämna plats för frodigt gräs på hagmark.

Det tidigaste säkra belägget för *Björkö* i Mälaren, där nu återupptäckta Birka ligger, *bierkø*, läses i ett diplom (återgivet sist i denna skrift) skrivet på latin daterat 1324 (Hildebrand: 655). Det är 450 år senare än *birca* i Ansgars levnadsbeskrivning, sannolikt präntad på karolingiskt latin någon gång under åren 865-876, men äldst bevarad i en avskrift från 900-talet, *codex Stuttgardiensis* (G 32). Den enda bevarade översättningen till fornsvenska är *codex Holm* (A 49), Nådendals klosterbok, senast från år 1442. Översättningen har *byrkø* för *birca*, vilket förvånar då ju *birca* enligt källorna och lämningarna var en stad.

Författaren till *Vita Anskarii* är Rimbart, Ansgars efterträdare som ärkebiskop i Hamburg-Bremen. Dennes källa kan ha varit Ansgar själv och eller Ansgars följeslagare Witmar. Ansgars andra resa till Birka företogs i början av 850-talet. *Vita Anskarii* är inte skriven för församlingen i Birka, som ju inte kunde väntas förstå latin. Den vände sig till lärda och inflytelserika män och kvinnor inom den katolska kyrkan. Birkas namn på latin var därför ett naturligt val. Det måste förutsättas vara känt på kontinenten, kanske sedan hundra år. Förbindelser med Dorestad i nuvarande Nederländerna är belagda före Ansgars ankomst. Navigatörerna på Ansgars skepp kände naturligtvis till destinationens namn och sjövägen dit. Två sändebud från sveakungen hade omkring 830 till kejsaren Ludvig den fromme framfört önskemål om bistånd vid kristnandet.

Vad Birkaborna själva kallade sin stad saknade betydelse för missionen. Ortsbefolkningens modersmål stod sällan högt i kurs vid mötet med latinet i mindre utvecklade länder. *Birca* kan därför inte gärna vara en latinisering av *Björkö*, som ju dessutom är belagt nästan ett halvt årtusende senare. Då hade för länge sedan betetrycket minskat, staden med dess stora befolkning försvunnit och lövträden återtagit terräng. Nu kunde det finnas skäl att kalla hela ön med by för Björkö. Detta naturnamn har dock inget språkligt samband med bebyggelsenamnet Birka. Köpstadens namn föll i glömska.

I detta sammanhang är benämningen på tidiga stadslagar, 'bjärköarätt', av intresse. En sådan för Lödöse, av i lagen förekommande ortnamn att döma ursprungligen avsedd för Stockholm, och några fragment avsedda för andra städer, har påträffats i Sverige. Enligt Nationalencyklopedin (ref. 44) är "ordets ursprung ovisst".

Man har sedan länge på lösa grunder tolkat *Birca* som *Björkö* och 'bjärköarätt' som rätt giltig i staden, handelsplatsen Birka. Två tidiga norska belägg omnämns i isländska handskrifter från 1200-talet. Staden Birka fanns då inte längre sedan över 200 år. Nidaros bjärköarätt från 1100-talet och Bergens från 1200-talet finns bevarade. I Skåne och Danmark finns många medeltida belägg för 'bjärkerätt' men utan efterleden -ö. Även i ett fragment av lagen, som hänförs till någon stad i Östergötland, saknas -ö. Där står *æptir byærka ret*. Förslag att hänföra *birke* i *birkeret* till trädnamnet 'björk' eller till verbet *bjarga* fn. har framlagts. Konung Albrekt ger i ett brev 1365 invånarna i Ulvsby i Satakunda möjlighet att använda *ByarköLagh*. Texten lyder: *...ut jure civili dicto ByarköLagh - - vti libere valeatis*. I detta brev betyder *jus civile* 'stadsrätt' (Holmbäck 1966:LV). I England finner man *burh-right*, oe. = *borgrätt*, *jus civitas* (Lerdam 2004:15ff.). Ihre kopplar *birke* och *biärköarätt* till *baurg* i gotiskan och *burg*, *burh*, *byrig* i anglosaxiskan (Ihre 1769:190). Alla handelsplatser av betydelse bör ha erbjudit goda förbindelser, tak över huvudet och såväl fysiskt som lagstadgat skydd. köpfrid. Som ortnamn för tidiga köpstäder vore ett verbalsubstantiv, nomen actionis, av fornnordiska *bjarga* inte olämpligt. Detta är en gemensam nämnare som kan förklara de många 'Björköarna'. Handeln måste ske inom ett begränsat och kontrollerat område. Frihamnar med noga avgränsade områden används fortfarande i den internationella handeln.

På Adelsö och Björkö finns arkeologiska lämningar av båt- eller skeppshus. Det utländska inslaget med skepp från Friesland är belagt. I Birka finns ännu *Kogghamn*. Den frisiska skeppstypen *kogge* eller *kogg* är vanlig under tidig medeltid, efter Birkas fall, men belagd redan från slutet av 800-talet (Jellema 1955:32). På intilliggande Adelsö låg ett kungasäte och det var därför följdriktigt att Ansgars mission hade Birka som mål. Om denna 'sjöfartsstad' var svearnas viktigaste köpstad borde den kunna benämnas med ordet för en sådan. Risker för förväxling med någon annan köpstad i närheten var inte stor. Särskiljande prefix behövdes inte. Fsv. **birk** f., (med runor), *berg* av *bjarga* kan

ha varit aktuellt. När Ansgar besökte "Birca" fanns varken *c* eller *g* i futharken, invånarnas 'alfabete'. Ändelsen *-a* i ortnamn var vanlig även på medeltiden, jfr. *sal*, 'tillfällig bostad, härbärke, bod' och Sala, Uppsala samt Länna, Mora och Berga.

Stadens betydelse var helt avhängig farleden från havet förbi nuvarande Södertälje. Den vägen blev oframkomlig när landet höjt sig. Birkas tid var då ute. Latiniserade *Birca* kan beteckna en ursprunglig landningsplats med en denotation som utvecklats till att betyda 'hamn' och 'köpstad'. *Björköarätt* skulle då vara en överlevd missuppfattning från tidig medeltid som, med Wessén (1923:141), syftar på vad som nu kallas Björkö. Wessén skriver också :” Det är märkligt, att när sista stavelsen uppfattas som *-ö*, den första alltid antager formen *Biærk-* eller *Biörk-*. Det är tydligen ett annat namn, som stått mönster för dessa felaktiga skriftformer, förmodligen ger oss denna anpassning en vink om namnet på Björkö (i Mälaren) vid denna tid” (1923:158 not 3). Ett sådant ”annat namn” kan vara *bierki*, *biarki* som finns på en runsten G 203 i Hogrän på Gotland och på två av stenarna DR 295-297 i Hällestad i Skåne. Båda dessa platser ligger vid farbara vatten. Dagens elit inom facket hävdar att dessa runstenar rests på berg. Elisabeth Svärdström, som skrivit Gotlands runinskrifter, konstaterar dock att det inte finns något 'berg' i Hogrän. Sune Lindqvist skriver beträffande runstenarna i Hällestad:”Fast jag haft tillfälle se åtskilliga runstenar i Sveriges runstensrikaste trakter, har jag aldrig sett någon dylik, rest på en hög, om jag undantar en , som ställts på detta sätt – på Skansen, av Arthur Hazelius.” (Lindqvist 1928:280).

Mest kända och tidigast belagda 'Björkö' i Norge är *Bjarkøy* i nordligt belägna *Hålogaland*. Där bodde Ottar vars kända seglingsbeskrivning från omkr. 890 e.Kr. finns bevarad. Av den och andra källor förstår man att en handelsväg var etablerad till *Bjarmaland* vid Vita havet. *Bjarkøy* i norra *Hålogaland* var vikingahövdingen Tore Hunds hemvist. Han sägs ha bedrivit handel med *Bjarmaland*. Rygh anför först att *Bjarkøy* skulle vara namnet på en ö ”rik på björkskog”. Senast under folkvandringstid var dock kustområdet avskogat främst beroende på betesdrift. Får och getter har bevarat landskapet öppet. Detta styrks av pollenanalyser. Ull och väv för den romerska armén, bl.a. för tält, var en betydande handelsvara. 1911 läser man om samma *Bjarkøy* med närliggande mindre öar i Salmonsens konversationsleksikon:”Øerne er lave og træbare, kun hist og her vokser lidt Kratskov” (S.310). På fotografier från 1950-talet är *Bjarkøy* ännu relativt skogfattigt. Rygh avslutar med: ”Man har dog ogsaa, maaske rigtigere, forklaret Navnets Betydning saaledes, at Bjarkøy skulde betegne en Handels-plads, Markedsplads eller en Ø, hvor der fandtes en saadan” (Rygh 1911:30).

Ett urnordiskt ord som speglade funktionen, verksamheten, tycks mer sannolikt för de flesta tidiga 'Björköar'. Det ordet bör innebära 'handelsplats' och kan vara bildat av *bjarga*, syftande på faciliteter för de nödvändiga

sjötransporterna och människor och eller det skydd som hävdvunnen rätt där föreskrev.

I rubriker och inledningar till bevarade laghandskrifter av Kristofers landslag förekommer ofta påståenden att lagen ifråga första gången givits ut på *Björkö*. En avskrift meddelar t.o.m. att *Björkö* var Sveriges huvudstad år 832. Magnus Erikssons stadslag har även den i flera fall rubriker, som utpekar den som en gammal *Björkölag*. Detta har observerats och kommenterats av Jan Eric Almquist (1934:16ff.), senare professor i rättshistoria och romersk rätt. Almquist tyder dessa arkaiserande och sena tillägg som avsiktliga för att under rådande politiska förhållanden med en dansk unionskung smussla in lagar som gynnade den världsliga och kyrkliga aristokratin på bekostnad av allmogen. Man ville gesken av ålderdom och bibringa läsaren tron att lagen gällde sedan hedenhös (Almquist 1934:19). Almquists arbete avser Stiernhööks insatser i laghistorien och då den sistnämnde inte tycks ha känt till Bjärköarätten avstår Almquist från att kommentera det enda svenska belägget som är från 1345, Magnus Erikssons regeringstid, ”*Hær byriæs biærköæ rætter*”. Det är inte osannolikt att införandet av stadslagen mötte böndernas motstånd. Beteckningen *Bjärköarätt* bedömdes kanske lättare att smälta än *stadsrätt*. Inne i lagtexten kallas lagen däremot *Lödöse rätt*.

Anskars *Birca* är, efter vad som här anförts, den namnform som trots latiniseringen ligger närmast det ursprungliga fornsvenska ortnamnet. Det har nästan 1200 år på nacken. Kan det vara dags att rensa i de gamla missuppfattningarna av för vår historia viktiga ortnamn? Inte för att ’rätta’ eller ändra utan endast för att lättare förstå en del av vår tidiga historia.

2474. 1324 d. 14 Juli. Upsala.

OLOF BRUN bortbyter 15 öreländ i Grenberga i H. Trefaldighets socken och 5 öreländ i Björkö i Alsnö socken till Ärkebiskop Olof, mot 12 öreländ i Hamra och 16 örtugland i Elfvesta i Botkyrka socken.

Orig. på perg. i K. Riks-Arch.

Vniuersis presentes litteras inspecturis. OLAUUS dictus BRUN. salutem in domino sempiternam. Noueritis quod cum venerabili patre. domino Olauo Archiepiscopo vpsalensi, prediorum permutacionem feci in hunc modum. quod videlicet ab ipso recepi duodecim oras terre in villa hambrum et se-
decim solidos terre in villa Elwistum parochia ecclesie sancti bodwidi, cum omnibus attinencijs prediorum eorundem. pro quibus eidem dimisi quin-
decim oras terre in villa grenberghum parochia sancte trinitatis vpsalie. et
quinque oras terre in bierkø parochia Alsnø. cum omnibus attinencijs predio-
rum similiter eorundem. In cuius permutacionis testimonium, vna cum sigil-
lis nobilium virorum, dominorum, kanuti jonsson, Dapiferi, et Erici wal-
demarsson, sigillum meum presentibus est appensum. Datum vpsalie Anno
domini. M^o. CCC^o. XXIII°. pridie Jdus julij.

Sigillen: N. 1, Drotsets; N. 2, Erik Waldemarssons (tre lejon); N. 3, "Olaver Brvn" (6 rutor i sköldens nedra hälft, den öfra slät.

Detta är det äldsta belägget för ortnamnet Bierkø. Det skrevs 450 år efter Ansgars andra besök i Birka. På latin skrevs Birka "Birca". Som latinisering är Bierkö, Björkö otillfredsställande.

Referenser

- Almquist, J.E. 1934. Johan Stiernhöök och den yttre laghistorien. *Uppsala universitets årsskrift 1934*, 74:1. Juridik 3.S.1-51. Uppsala.
- Daggfeldt, B. 2019. Fornnordiska *bjarga* i namn. *www.ristat.se*.
- Hildebrand, B.E. 1842 och 1850. *Svenskt Diplomatarium*, Tredje bandet, 1311-1326. Stockholm.
- Holmbäck Å. & Wessén E. 1946. Svenska Landskapslagar, Femte serien. Uppsala.
- Ihre, J. 1769. *Glossarium Suiogothicum* del I. Uppsala.
- Jellema, D. 1955. Frisian Trade in the Dark Ages. *Speculum: Mediæval Academy of America*. Vol. 30, p. 15-36.
- Karlsson, S. 1997. *Pollen Analysis from a Rock Depression, the Hillfort, Birka, Björkö*. Environment and Vikings Birka Studies, Volume 4, Stockholm.
- Lerdam, H. 2004. *Birk, lov og ret: Birkerettens historie i Danmark indtil 1600*.
- Lindqvist, S. 1928. Jellingemonumenten, *Fornvännen 1928*, S. 257-285.
- Ortnamnsregistret, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Rimbert, senast 876 e.Kr. *Ansgars levnad*. Övers. Rudberg, G. 1926. Stockholm.
- Risberg J., Karlsson S., Hansson A-M., Hedenström A., Heimdahl J., Miller U., Tingvall C.. 2002. Environmental changes and human impact as recorded in a sediment sequence offshore from a Viking Age town, Birka, southeastern Sweden . *The Holocene* 12,4 (2002) pp. 445-458.
- Rygh, O. 1911. *Norske Gaardnavne* Del 17. Kristiania.
- Sahlgren, J. 1919. Svenska ortnamn och svensk bebyggelsehistoria. *Namn och Bygd* 7, Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. S. 81- 108
- Salmonsens konversationslexikon
- Svärdström, E. 1978. *Gotlands runinskrifter*, del 2 Text (SRI 12).
- Wahlberg, M. red.. 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Språk- och folkminnesinstitutet, Uppsala universitet. Uppsala.
- Wessén, E. 1923. Birca och bjärkörätt. *Namn och Bygd, Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*. Elfte årgången. Lund, S.135-178.